

Дороніна Т.О. Сучасні підходи до визначення сутності та структури освітнього середовища. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2014. Вип. 40. С. 179–186.

УДК 37.013.46

Т.О. Дороніна

доктор педагогічних наук

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА СТРУКТУРИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. У статті проаналізовано стан проблеми освітнього середовища у вітчизняній і зарубіжній педагогіці, окреслено структурні компоненти освітнього середовища, охарактеризовано сучасні підходи до визначення поняття “освітнє середовище”.

Ключові слова: освітнє середовище, структура освітнього середовища, педагогічний вплив, освіта.

Аннотация. В статье проанализировано состояние проблемы образовательной среды в отечественной и зарубежной педагогике, очерчены структурные компоненты образовательной среды, охарактеризованы современные подходы к определению понятия “образовательная среда”.

Ключевые слова: образовательная среда, структура среды образования, педагогическое влияние, образование.

Annotation. The article analyses present condition of educational environment problem research of national and foreign pedagogy, discusses the components of the educational environment, the modern approaches to the definition of concept “educational environment” are described.

Keywords: educational environment, pedagogical impact, education.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Тенденції розвитку вітчизняної освіти відзначаються посиленням вимог до освітнього рівня випускників навчальних закладів різного освітнього рівня, задля їхньої успішної адаптації в умовах стрімкої зміни соціально-культурного оточення та успішної життєвої самореалізації. Науково-педагогічне товариство досить уважно ставиться до питань, пов'язаних із проблемою створення найбільш

сприятливого для навчання оточення. Як зазначають дослідники, «освітнє середовище становить основу життєдіяльності будь-якої освітньої установи» [1, с. 6]. Тому вивчення впливу освітнього середовища на процес формування особистості учнів / учениць, студентів / студенток не втрачає своєї актуальності в сучасному науково-педагогічному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різномасштабному висвітленню сутності поняття “освітнє середовище” (далі по тексті – ОС), дослідженню окремих його варіантів, розкриттю прийомів та технологій проектування та конструювання ОС, впливу ОС на формування особистих якостей суб’єктів навчально-виховного процесу присвячено роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних учених: І. Арендачук, К. Беркімаєва, Т. Білоочко, В. Бутенко, І. Габа, О. Гора, Т. Гущина, С. Дерябо, З. Количева, О. Малахова, О. Мариновська, Т. Марченко, В. Пашков, В. Слободчиков, І. Чернецький, О. Швидка, В. Ясвін та ін. Слід також відзначити, що поняття ОС досить часто розглядається вченими у зіставленні з поняттям “освітнього простору” (про це йдеться у роботах Н. Василенко, В. Вертугіна, Г. Водяненко, О. Гора, С. Кривих, В. Пашков та ін.), що певним чином ускладнює визначення структурних компонентів власне ОС, а, отже, впливає на процес його моделювання задля досягнення певної педагогічної мети.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри високий науковий інтерес до феномену ОС, слід відзначити, що це поняття в науковому дискурсі має безліч конотативних варіантів: “інформаційно-освітнє середовище”, “культурно-освітнє середовище”, “адаптивне освітнє середовище”, “гуманістично орієнтоване освітнє середовище”, “особистісно-орієнтоване освітнє середовище” та ін., що в цілому свідчить про неоднозначність наукової дефініції ОС та можливість її варіативності.

Формулювання цілей статті. Відповідно до виявленої проблеми вважаємо за необхідне встановити сутність поняття “освітнє середовище” шляхом висвітлення сучасних наукових підходів до проблеми та узагальнення поглядів учених щодо структури ОС. Ми поділяємо точку зору

Т. Гуціної стосовно важливості «чіткої уяви про структурні одиниці освітнього середовища для його проектування в контексті організації системи можливостей для задоволення всього комплексу потреб та реалізації особистісних цінностей усіх суб'єктів освітнього процесу» [6, с. 188]. Втім серед сучасних науковців відсутня єдність думок щодо цих компонентів, що зі свого боку, ускладнює процес проектування та практичного втілення певної (відповідно до умов) моделі ОС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні існує велика кількість визначень ОС. У контексті нашого дослідження визначення категорії як теоретичного поняття потребує конкретизації її двох складових: “освіта” та “середовище”.

У своїй роботі ми дотримуємося підходу, запропонованого В. Ясвіним, який, відповідно до поняття “середовище”, пропонує дотримуватися визначення освіти як «спеціально організованого цілеспрямованого процесу формування особистості за визначеним взірцем» [14, с. 14].

У той час як середовище – поняття більш загальне та залучає широкий науково-природничий контекст, але «категоріально скрізь несе те саме навантаження: середовище є те, у чому проявляється активність явища, що цікавить нас» [8, с. 183]. Також слід зазначити, що передовсім учені визначають концептуальний характер теорії середовища (В.В. Пашков) та вказують, що в найбільш «загальному тлумаченні “середовище” розуміється як оточення» [6, с. 187].

У зв'язку з певним ототожненням понять “освітнє середовище” та поняттям “освітній простір” деякими сучасними науковцями вважаємо за необхідне зробити уточнення (більш докладно про це у [7]). Ми дотримуємося поглядів тих науковців, які вважають поняття ОС підпорядкованим поняттю освітнього простору, тому «освітнє середовище може розглядатися як функціональна компонента освітнього простору, що є вмістилищем для останніх» [12, с. 139]. Отже, розглядувані поняття можливо зіставити в категоріях: зміст / форма, локальне / глобальне,

динамічне / статичне. Суттєва відмінність понять освітнього середовища від освітнього простору, обов'язкова присутність (дія / взаємодія) в освітньому середовищі суб'єктів освітнього процесу. Тому ми дотримуємося точки зору тих науковців, які вважають, що спільним у поняттях “освітній простір” та “освітнє середовище” є «спрямованість на завдання освіти, обидва є оточенням, зовнішнім щодо суб'єкта освітнього процесу. Середовище передбачає заглибленість в неї, сьогохвилинне або часте використання з неї потоку інформації для цілей зміни та вдосконалення людського “Я”. Натомість освітній простір більшою мірою передбачає не заглибленість, а присутність, простір виконує свої функції в моменти більш критичні чи вирішальні для майбутнього, що пов'язані з доленосним вибором» [13].

Також вважаємо за необхідне наголосити на необхідності розмежування понять “освітнє середовище” та “середовище навчання” (“навчальне середовище”), при цьому якщо освітнє середовище виникає як стихійно, так і організовано, то навчальне середовище – цілеспрямовано організується» [12, с. 139]. Отже, виникає потреба уточнення поняття навчальне середовище. «Навчальне середовище – це штучно побудована система, структура і складові якої створюють необхідні умови для досягнення цілей навчально-виховного процесу» [2, с. 6]. Відповідно до такого визначення науковець виокремлює підсистеми навчального середовища: цільова аудиторія, змістовно-інформаційна складова, вчительська складова, освітній мікросоціум, система засобів навчання, технологічна складова, навчальні приміщення [2, с. 8]. Власне у такому тлумаченні складові навчального середовища практично збігаються зі складовими середовища освітнього, що зі свого боку, актуалізує питання контамінації понять “освітнє середовище” та “навчальне середовище”, прикладом чого може слугувати цікава робота Л. Рибалко «Сучасні підходи до визначення поняття “навчальне середовище”» [9], в якій незроблені уточнення щодо розмежування означених вище понять призводять автора (Л. Рибалко) до уведення поняття “освітнє навчальне середовище”.

Узагальнений погляд на напрацювання сучасних вчених із питань ОС дозволяє констатувати, що ОС тлумачиться по-різному, а саме:

– функціонування конкретної освітньої установи (А. Веряєв, В. Козірев, І. Шалаєв), системний продукт взаємодії освітнього простору, управління освітою, місця освіти та самого суб'єкта освітнього середовища (В. Слободчиков);

– система «впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» (В. Ясвін, І. Арендачук); «сукупність усіх можливостей навчання і розвитку особистості» (С. Дерябо);

– «функціональне і просторове об'єднання суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості» (О. Гора); форма єдності людей, «яка утворюється в результаті їх спільної діяльності в освіті» (І. Габа).

І. Арендачук звертає увагу на те, що саме ОС «забезпечує педагогічні умови врівноваження досвіду взаємодії учнів із зовнішнім середовищем та внутрішнім середовищем їхнього розвитку» [1], тобто науковець виділяє *регулятивну* функцію ОС. До цієї функції Т. Гуціна [6] додає функції розвитку, відбору цінностей, функцію безпеки та фалісітації, номінуючи їх ключовими.

У розгляді ОС як педагогічної категорії спираємося на визначення О. Савенкова, згідно з яким ОС – «система педагогічних та психологічних умов, впливів, які створюють можливість для розкриття наявних та ще не проявлених здібностей та особистісних особливостей учнів» [10, с. 5].

Слідом за сучасними науковцями (І. Габа, Т. Гуціна, В. Панов, О. Савенков, І. Чернецький та ін.), унаочнимо виокремленні сучасною педагогікою структурні компоненти ОС на рис. 1.

Рис. 1. Структурні компоненти освітнього середовища: сучасні наукові підходи.

При певній семантичній схожості виокремлених компонентів очевидно, що структуру ОС складають такі чинники:

– *просторово-предметний / матеріальний* («об'єктивне буття матеріальних предметів» за І. Чернецьким); матеріальні засоби – приміщення (архітектура будівлі, дизайн інтер'єру, розмір і простір аудиторних приміщень, за Г. Ковальовим, В. Ясіним), пристрої, устаткування, прилади, носії інформації, прилади для її опрацювання, особлива атрибутика навчальної ситуації тощо; символічний простір: герб, гімн, традицій («просторово-семантичний», за І. Габа);

– *навчально-методичний* / комунікаційно-організаційний («джерела асимільованої інформації», за І. Чернецьким); форми та технології передачі інформації, її упорядкування та виокремлення; структура діяльності, стиль викладання і характер контролю, кооперативні або конкурентні форми навчання, зміст програм навчання (традиційність, консерватизм, гнучкість («програма навчання», за Г. Ковальовим); правила внутрішнього розпорядку, статут навчального закладу, правила особистої та суспільної безпеки («інформаційний», за Е. Клімовим); зміст освітнього процесу, освоєння учнем способів дії та організація навчання («психодидактичний», за В. Ясвіним); концепції навчання та виховання, форми і методи організації навчання («змістовно-методичний», за І. Габа);

– *соціально-особистісний* («суб'єкти пізнання», за І. Чернецьким) - суспільні запити, мотиви, потреби; особистісні особливості та успішність, зміна персонального та міжособистісного простору, розподіл статусів та ролей, статево-вікові особливості студентів та викладачів (за Г. Ковальовим – «людський фактор»); культура, досвід, спосіб життя оточуючих («соціально-культурний», за Є. Клімовим); тип культури та форма спільності вчителя / учня (за В. Ясвіним).

Об'єднання соціального та особистісного компонентів нам здається надзвичайно важливим. Спроби такого роду знаходимо в науковців, які виокремлюють низку підструктур кожного компонента. Показовим у цьому аспекті є робота О. Гора, який у соціальному компоненті виділяє «комплекс соціально орієнтованих *потреб* (тут і далі курсив наш. – Т.Д.) суб'єктів освітнього середовища, їх соціальних взаємодій та взаємовпливів; *мотиваційний* компонент – формування в учасників середовища сукупності спонукань та внутрішніх переконань, що регулюють процес професійного зростання майбутнього спеціаліста; *креативний* компонент – творчість як синник позитивного розвитку особистості; *рефлексивний* компонент – усвідомлення значущості національних налаштувань та запорука їх

використання у професійній діяльності; *аксіологічний* компонент – формування системи особистісно значущих цінностей; *інтегративний* компонент – об’єднання всіх попередніх компонентів у складну систему впливу на особистість» [5, с. 99].

Співвідношення визначених вище компонентів можна представити у вигляді наступної схеми (Рис.2).

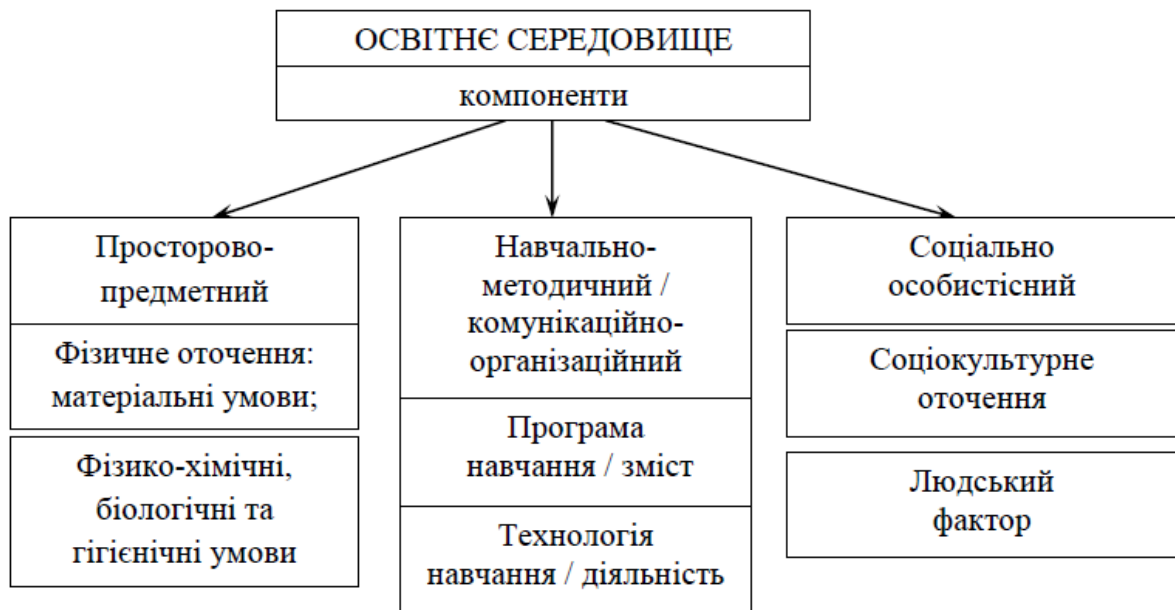

Рис. 2. Структура освітнього середовища

Освітнє середовище як «інтегрована багатокomпонентна система, компоненти якої відповідають навчальній, позанавчальній, науково-дослідницькій діяльності, вимірюванню, контролю та оцінці результатів навчання, діяльності з управління навчальним закладом», якій «притаманна максимальна варіативність, що забезпечує диференціацію всіх можливих користувачів» [2], якщо набуває ознак «штучно побудованої системи», перетворюється на середовище навчальне. На нашу думку, власне навчальне середовище і стає педагогічною системою в тому розумінні, в якому вона виписана К. Беркамаєвим: «...сукупність таких взаємопов’язаних компонентів, як цілі освіти, суб’єкти педагогічного процесу..., зміст освіти..., методи та форми педагогічного процесу та матеріальна база (засоби)» [2].

Крім того, І. Габа підкреслює необхідність розмежування понять “розвивальне, особистісно орієнтоване освітнє середовище”, “адаптивне освітнє середовище” та “безбар’єрне освітнє середовище” з точки зору «характеру середовищних впливів наскільки вони мають розвивальний ефект, враховують різноманітні потреби та інтереси особистості, сприяють її життєвому самовизначенню та самореалізації» [4, с. 29]. Отже, додавання певної атрибутивної ознаки до поняття ОС повинно містити вказівки на мету та засіб реалізації педагогічних цілей. Так, з’являється потреба у виокремленні понять “освітнє середовище” та “педагогічне середовище”: «Різні поняття – педагогічне середовище, освітнє середовище – мають те загальне, що в них є вказівка на якусь актуальну можливість для суб’єкта виявити діяльність відповідної якості – педагогічну або освітню» [8, с. 189]. Отже, поняття ОС може бути розширене завдяки конкретизації власне педагогічних цілей здійснення навчально-виховного процесу.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Актуалізація проблеми сутності освітнього середовища пов’язана з необхідністю побудови ефективної моделі функціонування освіти, яка б створювала умови та надавала можливості суб’єктам освітнього процесу для здобуття якісної освіти, розвитку та самореалізації. Стан розвитку сучасних досліджень проблеми освітнього середовища дозволяє не лише констатувати наявність низки теоретичних лакун попри значну увагу науковців до виділеної проблеми, а й встановити появу наукових рекомендацій стосовно практичного покращення ситуації. Позитивним прикладом такої роботи можемо вважати наукові дослідження вчених під керівництвом О. Савенкова (Інститут педагогіки і психології освіти, «Московський міський педагогічний університет»), які вивчають проблему проектування предметно-просторового компонента (тобто однієї складової) освітнього середовища. Своє завдання дослідники формулюють таким чином: «...розробити теоретичні підходи та методику оцінки ступеня відповідності проекту

шкільної будови, а також будови дитячого садка завданням реалізації сучасних педагогічних ідей та технологій» [11].

Зважаючи на значення освітнього середовища для навчання, виховання та розвитку особистості, нагальними залишаються питання з'ясування функцій освітнього середовища, розробки методів його проектування та оцінки (експертизи). Тому подальша розробка структури освітнього середовища із можливим виділенням підструктур, безперечно, сприятиме успішності навчально-виховного процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендачук И.В. Образовательная среда вуза как фактор психолого-педагогических рисков [Электронный ресурс] / И.В. Арендачук // Материалы VII интернет-конференции «Образование в современном мире»: современные парадигмы открытого образовательного пространства. – Саратов. – Режим доступа : <http://www.sgu.ru/files/nodes/77385/Arendachuk.pdf>.
2. Беркимаев К.М. Педагогические аспекты создания информационно-образовательной среды [Электронный ресурс] // К.М. Беркимаев, Г.П. Мейрбекова, К.Б. Халилаева. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/10_NPE_2011/Pedagogica/2_83051.doc.htm.
3. Биков В.Ю. Теоретико-методологічні засади моделювання навчального середовища сучасних педагогічних систем / В.Ю. Биков // Інформаційні технології і засоби навчання: Зб. наук. праць / За ред. В.Ю. Бикова, Ю.О. Жука ; Інститут засобів навчання АПН України. – К. : Атака, 2005. – С. 5–15.
4. Габа І.М. Освітнє середовище: соціально-психологічна парадигма / І.М. Габа // Актуальні проблеми психології. – 2010. – Т.7. – Вип. 22. – С. 27–31.

5. Гора О.В. Освітнє середовище як фактор формування національної ідентичності студентів вищих навчальних закладів / О.В. Гора // Витоки педагогічної майстерності. – 2011. – Вип. 8. – Ч.1. – С. 97–101.
6. Гущина Т.Н. Педагогическая сущность феномена «образовательная среда»: по материалам исследования / Т.Н. Гущина // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2011. – № 4. – С. 187–190.
7. Дороніна Т.О. Контамінація понять “освітній простір” та “освітнє середовище” в сучасному науково-педагогічному дискурсі / Т.О. Дороніна // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 39. – С.
8. Пашков В.В. Освітнє середовище в системі післядипломної педагогічної освіти: методологічний аспект / В.В. Пашков // Гуманітарний вісник ЗДІА – 2012. – № 50. – С. 182–192.
9. Рибалко Л.М. Сучасні підходи до визначення поняття «навчальне середовище» / Л.М. Рибалко // Педагогічні технології. – 2010. – №5 (96). – С. 41–44.
10. Савенков А.И. Образовательная среда / А.И. Савенков // Школьный психолог. – 2008. – № 19. – С. 4–5.
11. Савенков А.И. Предметно-пространственная среда как фактор развития личности ребенка [Электронный ресурс] / А.И. Савенков // Национальная Ассоциация Игрушечников России : [сайт]. – М. , 2007. – Режим доступа : <http://www.rnta.ru/Presentation/Savenkov.pdf>.
12. Чернецький І.С. Проектування навчальних середовищ на основі фрактальних властивостей їх складових / І.С. Чернецький // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 13 (226). – С. 138–143.
13. Шалаев И.К. От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства [Электронный ресурс] / И.К. Шалаев, А.А. Веряев // Педагог. – 1998. – №4. – Режим доступа : http://www.uni-altai.ru/Journal/pedagog/pedagog_4/articl_1.html.
14. Ясвин В. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с